

تأملی در منابع و تاریخ نگاری عاشورا در دو قرن نخستین اسلامی

سینا میرشاهی^۱

تاریخ دریافت: ۹۶/۰۱/۱۱ تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۵/۱۶

چکیده

واقعه کربلا از ناگوارترین وقایع جهان اسلام است اما نقطه عطفی در تاریخ تشیع به شمار می آید و در تکوین تشیع بیشترین سهم را ایفا کرده است. رسالت این نهضت در پیام رسانی و آگاهی بخشی به امت اسلامی و همچنین ذکر مصائب امام حسین (ع) و یاران ایشان منجر به نوعی از تاریخ نگاری به نام مقتل نگاری شد. مقتل نگاری به طور خاص به تاریخ نگاری عاشورا اطلاق می شود. مقتل ها عموماً به توصیف ظلم و ستم و شهادت یکی از امامان معصوم (علیهم السلام) می پردازند اما این اصطلاح به دلیل عمق فاجعه عاشورا به واقعه کربلا و شهادت امام حسین (ع) و فرزندان و یاران ایشان منحصر شد. مقتل نگاران شیعه، نوشتن درباره ائمه (ع) را نوعی وظیفه دینی تلقی می کردند و مقتل های که با احساسات و عواطف تاریخ نگاران عاشورا عجین شد بر روحیه شیعیان تأثیر گذاشت و موجب توجه به آرمان های شیعی و پشتیبانی از اهل بیت (علیهم السلام) شد. واکاوی منابع و همچنین معرفی معروف ترین تاریخ نگاران عاشورا در دو قرن نخستین اسلامی از اهداف این پژوهش است. روش تحقیق در این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی و متکی به منابع دست اول است.

کلیدواژه ها

قرن اول، قرن دوم، تاریخ نگاری عاشورا، منابع.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه شیراز sinamirshahii@yahoo.com

مقدمه

قرن اول هجری قمری حوادث تلخی برای اهل بیت پیامبر(ص) به همراه داشت. شهادت امام حسین(ع) و هفتاد دو تن از یاران ایشان در محرم سال ۶۱ هجری قمری یکی از جان‌گدازترین و تأثیرگذارترین این حوادث بود. پس از واقعه کربلا ضرورت پیام‌رسانی و آگاهی بخشی به جوامع اسلامی و همچنین پاسداری از ارزش‌های قیام و جلوگیری از فراموش شدن اهداف این قیام، موجب ابداع شیوه جدیدی از تاریخ‌نویسی، موسوم به تاریخ‌نگاری عاشورا، شد و به تاریخ‌نگارانی که اثری با عنوان «مقتل‌الحسین(ع)» داشتند یا در اثر خود به حادثه کربلا و جزئیات آن پرداخته باشند «مقتل‌نگار» یا «تاریخ‌نگار عاشورا» اطلاق می‌شود.

این شیوه تاریخ‌نگاری به دلیل توجه و تشویق ائمه(علیهم‌السلام) در قرن‌های اولیه گسترش و تداوم یافت. در واقع هدف تاریخ‌نگاران شیعه از تألیف مقتل‌ها در قرون اولیه هجری، زنده نگه داشتن یاد شهدای شیعه و نشان دادن ظلم و ستمی است که برخاندان پیامبر(ص) روا شده بود. همچنین با نگارش مقتل‌ها از تحریف‌ها و کج‌روی‌ها درباره واقعه کربلا کاسته می‌شد. مقتل‌نگاران، که خود شیعه بودند، نگارش مقتل‌ها را نوعی وظیفه دینی می‌دانستند که با تألیف این آثار در صدد ادای دین خود به مذهب تشیع و امام حسین(ع) بودند.

این مقتل‌ها، که با عواطف و احساسات مقتل‌نگاران عجین شده بودند، تأثیرات عمیقی در نوع نگاه شیعیان به واقعه عاشورا پدید آوردند و با ذکر اهداف قیام امام حسین(ع) از خطر فراموشی - که معمولاً دامن‌گیر قیام‌ها و نهضت‌ها است - کاستند. در واقع، واقعه کربلا نماد تفکر شیعه در قرون اولیه اسلامی بود که باید حفظ می‌شد و از دستبرد مخالفان و معاندان به دور می‌ماند. این مقتل‌ها در نهایت موجب تقویت روحیه ظلم‌ستیزی و حفظ و حراست از آرمان‌های اهل بیت(ع) شدند.

تاریخ‌نگاری عاشورا در قرن اول با اصبع بن نباته (از اصحاب امام علی(ع)) آغاز شد و به دلیل تأکید ائمه(علیهم‌السلام) و اقبال شیعیان در دوران‌های بعد، این شیوه

تاریخ‌نگاری به حیات خود ادامه داد. بسیاری از تاریخ‌نگاران در قرون اولیه اسلامی از اصحاب ائمه (علیهم‌السلام) بودند و این امر نشان دهنده تشویق‌های ائمه (علیهم‌السلام) نسبت به این روش تاریخ‌نگاری بود. اصبع بن نباته از اولین تاریخ‌نگاران عاشورا است اما ابی‌مخنف از معروف‌ترین تاریخ‌نگاران عاشورا در دو قرن اول اسلامی است که شیوه مقتل‌نگاری او مرجعی برای مقتل‌نگاران بعدی شد. لذا مسأله پژوهش حاضر واکاوی منابع تاریخ‌نگاری عاشورا در دو قرن اول اسلامی است و درصدد است با دیدی فراتوصیفی به این مهم دست یابد.

۱. پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر منابع و مطالعات زیادی درباره تاریخ‌نگاری عاشورا صورت گرفته است اما اثری که به طور جامع به منابع تاریخ‌نگاری عاشورا و تاریخ‌نگاری عاشورا در سده‌های اولیه اسلامی پرداخته باشد، موجود نیست و در آثاری چون *احیای ارزش‌ها در نهضت عاشورا* نوشته محمدجواد صاحبی، «تاریخ‌نگاری عاشورا شیعیان از آغاز تا پایان قرن پنجم هجری» به قلم جواد یاوری، *تاریخ‌نگاری عاشورا و گستره آن در تاریخ حدیث شیعه* نوشته بتول اخوان رستمی، و «سیری در مقتل‌نویسی و تاریخ‌نگاری عاشورا از آغاز تا عصر حاضر» نوشته محسن رنجبر، به معرفی تاریخ‌نگاران عاشورا از ابتدا تاکنون پرداخته‌اند. اما مقاله حاضر به دلیل پرداختن به منابع تاریخ‌نگاری عاشورا شیعیان در این برهه زمانی دارای نوآوری است.

۲. مفهوم تاریخ‌نگاری عاشورا

تاریخ‌نگاری عاشورا در ادبیات دینی به مقتل‌نگاری اطلاق می‌شود. مقتل‌نگاری به ضبط روایات و قصص شخصیت‌های دینی و اسلامی و یاران آنان، که منجر به قتل آنان گردیده است، می‌پردازد (اخوان، ۱۳۸۹: ۱۷). در واقع مقتل‌نگاری نوعی از تاریخ‌نگاری است که چگونگی قتل و شهادت بزرگان دین اسلام را تشریح می‌کند. اما از قرن دوم هجری این اصطلاح به نوشتن درباره عاشورا و امام حسین (ع) اطلاق شد.

پس از شهادت امام حسین (ع) به دلیل اهمیت فراوان این موضوع برای شیعیان، نگارش مقتل‌ها مورد توجه تاریخ‌نگاران قرار گرفت و منجر به تألیف کتاب‌های گوناگونی در زمینه واقعه عاشورا شد. به مجموعه این آثار تاریخ‌نگاری عاشورا گفته می‌شود. در واقع مقتل‌نگاری یا مقتل‌نویسی عنوان خاص تاریخ‌نگاری عاشورا است و از این جهت که یک شرح تاریخی-اجتماعی است، برای شیعیان دارای اهمیت است و می‌تواند برای فهم ظلم و ستمی که در طول قرون نسبت به شیعیان شده است، کمک نماید (ضیایی، ۱۳۸۷: ۹۱).

۳. تأملی در منابع و تاریخ‌نگاری عاشورا در دو قرن نخستین اسلامی

شهادت مظلومانه امام حسین (ع) و یاران ایشان، شیوه‌ای از تاریخ‌نگاری را در جهان اسلام پدید آورد که به مقتل‌نگاری و تاریخ‌نگاری عاشورا معروف شد. بعد از این واقعه، شیعیان و نویسندگان شیعه، نوشتن درباره چگونگی شهادت امام حسین (ع) را وظیفه‌ای دینی تلقی کردند و آثار زیادی در این زمینه تألیف شد. این نویسندگان، بر اساس منابع موثق متنوع، به گزارش واقعه عاشورا پرداختند. در ذیل به مهم‌ترین منابع تاریخ‌نگاران عاشورا در دو قرن اول اسلامی پرداخته می‌شود:

۳-۱. بهره‌گیری تاریخ‌نگاران عاشورا از احادیث پیامبر (ص)

تاریخ‌نگاران عاشورا در نگارش آثار خود به احادیث و سخنان پیامبر (ص) روی خوش نشان داده‌اند و احادیث پیامبر (ص) از اصلی‌ترین منابع مورد توجه آن‌ها بوده است. کتاب‌های حدیث و روایت‌های شیعه و حتی منابع اهل سنت بر این نکته اتفاق نظر دارند که جبرئیل به پیامبر اکرم (ص) وحی آورده است و شهادت امام حسین (ع) و محل شهادت او را خبر داده است. یعقوبی و شهرستانی برای اثبات این موضوع روایتی را به شرح زیر آورده‌اند:

حضرت حسین بن علی (ع) به پیامبر (ص) در حال وحی وارد شد و بر پشت پیامبر اکرم (ص) در حالی که بر بازوان تکیه کرده بود نشست و مشغول بازی شد. جبرئیل گفت: ای محمد امت تو بعد از توفتنه پیا می‌کنند و این فرزندت را بعد

از توبه قتل می‌رسانند. آن‌گاه جبرئیل دست دراز کرد مقداری خاک سفید آورد و گفت: در زمینی فرزندت را می‌کشند که اسم آن طَف است. بعد وقتی جبرئیل رفت پیامبر درحالی که آن خاک در دستش بود در حالت گریه به سوی اصحاب آمد و فرمود جبرئیل به من خبر داد که فرزندم حسین بعد از من در زمین طف کشته می‌شود (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۱۸۳؛ شهرستانی، ۱۳۸۲: ۲۹).

در منابع روایی شیعه و سنی روایات بسیاری درباره خبر دادن پیامبر(ص) از واقعه عاشورا به اطرافیان و خانواده خود و گریستن آن حضرت به یاد واقعه عاشورا وجود دارد. در این زمینه احادیث مشهوری روایت شده است که پس از ولادت امام حسین(ع)، پیامبر(ص) او را در آغوش گرفت و حین نوازش او می‌گریست (ابن قولویه، ۱۳۷۷: ۲۱۵؛ مجلسی، ۱۳۷۳: ۴۷۸). مطابق این روایت پیامبر اکرم(ص) همواره در مناسبت‌های مختلف از اولین ساعات تولد امام حسین(ع) داستان شهادت مظلومانه او را برای خانواده، صحابه و اطرافیان نقل می‌کرده است (همان). بدین ترتیب بیشتر تاریخ‌نگاران عاشورا در دو قرن نخستین اسلامی به احادیث پیامبر(ص) درباره شهادت امام حسین(ع) پرداخته‌اند و این احادیث در زمره منابع تاریخ‌نگاران عاشورا در قرون بعدی قرار گرفته است.

۲-۳. بهره‌گیری تاریخ‌نگاران عاشورا از نامه‌ها و خطبه‌های امام حسین(ع)

از منابع مهم و اصلی برای بررسی وضعیت جامعه عصر امویان نامه‌ها و خطبه‌های امام حسین(ع) است. ایشان از آغاز حرکت خود به سوی کربلا، نامه‌ها و خطبه‌های زیادی را ارسال و ایراد فرمودند. این نامه‌ها و خطبه‌ها، که اوضاع سیاسی و تاریخی عصر عاشورا را به تصویر می‌کشند، برای فهم فلسفه عاشورا اهمیت بسیاری دارند. یکی از مشهورترین نامه‌هایی که در بسیاری از منابع و همچنین در بیشتر منابع تاریخ‌نگاری عاشورا از آن یاد شده است، نامه امام به کوفیان قبل از حرکت به سمت کربلا است. امام حسین(ع) در جواب نامه‌های کوفیان چنین فرموده‌اند:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

أَمَا بَعْدَ، فَإِنَّ هَانَتْ وَأَسْعِدَتْ أقداماً عَلَى بكتبتكم، وَأَنَا بَاعَثْتُ إِلَيْكُمْ أَخِي وَابْنَ عَمِّي وَثَقْتِي

من اهل بیته مسلم بن عقیل، فإن کتب إلى أنه قد اجتمع رأی ملاکم وذوی الحجی والفضل منکم علی مثل ما قدمت به رسلكم وقرأت فی کتیکم، فإنی أقدم إلیکم به نام خداوند بخشنده مهربان

هانی و سعید نامه های شما را آوردند و من هم متوجه هدف شما شدم. آری، من پسر عمو برادر مورد اطمینان خودم را که از اهل بیت من است، به نام مسلم بن عقیل به سوی شما می فرستم تا اوضاع شما را برای من گزارش کند. پس اگر نماینده من اجتماع شما را ببیند و برای من گزارش کند، آن وقت من به سوی شما حرکت می کنم (کوفی، ۱۳۷۲: ۸۳۹).

منابع برخی از نویسندگان واقعه عاشورا، نامه های کوفیان برای امام حسین (ع) است و تعداد بیعت کنندگان کوفی با امام حسین (ع) از مسائل مهمی بوده است که عاشورانگاران بدان توجه داشته اند. بر طبق آثار تاریخ نگاران عاشورا، تعداد بیعت کنندگان با امام بین ۲۰ تا ۴۰ هزار نفر عنوان شده اند و تعداد نامه هایی که کوفیان برای امام حسین (ع) نوشتند را نیز حدود ۱۵۰ نامه ذکر کرده اند (رنجبر، ۱۳۸۴: ۵۲-۵۳). این نامه ها و خطبه ها برای شناخت وضعیت جامعه معاصر امام حسین (ع) از منابع اصلی تاریخ نگاران عاشورا به شمار می آید و این نویسندگان با آوردن آن ها در آثار خود سعی در اصالت بخشی گزارش خود داشتند. این مهم بیشتر در ثبت نامه ها و خطبه های امام حسین (ع) به چشم می خورد. امام حسین (ع) از آغاز حرکت به سوی کوفه خطبه های زیادی برای اصحاب خود ایراد فرمودند که تاریخ نگاران عاشورا در دو قرن نخستین اسلامی به آن ها به مثابه منابع دست اول واقعه عاشورا می نگریستند. ابومخنف در مقتل الحسین (ع) به خطبه مشهور امام حسین (ع) قبل از واقعه عاشورا اشاره می نماید که این خطبه مورد توجه دیگر تاریخ نگاران عاشورا نیز قرار گرفته است.

آگاه باشید که این ها به پیروی از شیطان تن داده اند و اطاعت از خدای رحمان را رها کرده اند، آشکارا فساد می کنند، و به حدود الهی عمل نمی نمایند. فیء را به خود اختصاص داده اند، و حرام خدا را حلال و حلال خدا را حرام کرده اند (ابومخنف، ۱۳۸۰: ۱۰۹).

۳-۳. بهره گیری تاریخ نگاران عاشورا از سخنان و خطبه های امام زین العابدین (ع) و

حضرت زینب (س)

از پیامدهای مهم و سازنده شهادت امام حسین (ع)، اسارت امام سجاد (ع) و حضرت زینب (س) به همراه دیگر اهل بیت (علیهم السلام) بود. اسارت و انتقال اهل بیت (علیهم السلام) از کربلا به شام موجب شد در شهرهای مختلف امام سجاد (ع) خطبه ها و سخنانی درباره واقعه عاشورا ایراد فرمایند. این سخنان و خطبه ها نیز از منابع اصلی تاریخ نگاران عاشورا در دو قرن اول اسلامی است. خطبه های امام سجاد (ع) و حضرت زینب (س) در نهایت منجر به آشکارسازی سیمای حکومت امویان شد. خطبه زیر که توسط امام سجاد (ع) ایراد شده است در کتاب لهوف سید بن طاووس و دیگر تاریخ نگاران عاشورا منعکس شده است:

أَيُّهَا الْقَوْمُ إِنَّ اللَّهَ وَلَهُ الْحَمْدُ ابْتَلَانَا بِمَصَائِبٍ جَلِيلَةٍ وَثُلْمَةٍ فِي الْإِسْلَامِ عَظِيمَةٍ قُتِلَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنُ عَ وَعَثْرَتُهُ وَ سُبَى نِسَاؤُهُ وَ صَبِيَّتُهُ وَ دَارُوا بِرَأْسِهِ فِي الْبُلْدَانِ مِنْ فَوْقِ غَامِلِ السِّنَانِ وَ هَذِهِ الرَّزِيَّةُ الَّتِي لَيْسَ مِثْلَهَا رَزِيَّةٌ أَبَها النَّاسُ فَأَيُّ رِجَالٍ مِنْكُمْ يَسْرُونَ بَعْدَ قَتْلِهِ أَمْ أَيُّ فُؤَادٍ لَا يَجْزُنُ مِنْ أَجْلِهِ أَمْ أَيُّ عَيْنٍ مِنْكُمْ تَحْبِسُ دَمْعَهَا وَ تَصْنُ عَنِ انْهَمَا

ای مردم! همانا خدا، که ستایش مخصوص اوست، ما را به مصائبی گران، و شکافی بزرگ در اسلام مبتلا فرمود. ابو عبدالله (ع) و عترت و یارانش به شهادت رسیدند، و زنان و دخترانش به اسارت رفتند. رأس مبارک او را برنیزه ها در شهرها گردانیدند؛ و این آن رزیه و مصیبتی است که مانند ندارد. ای مردم کدام مرد از شماست که بعد از این شادمانی کند، یا کدام چشم است که از ریزش اشک خویشتن بدارد و از گریه بخل ورزد (ابن طاووس، ۱۳۸۶: ۳۶۴).

امام سجاد (ع) راویان و کاتبان بسیاری نیز داشتند که به واقعه کربلا و ثبت وقایع آن توجه کردند. از مهم ترین یاران امام (ع) می توان از ابو حمزه ثمالی، سعید بن جبیر، زید بن علی بن الحسین (ع) و داوود بن یحیی نام برد (اخوان، ۱۳۸۹: ۳۱).

حضرت زینب (س) نیز در خطبه ها و سخنان کوبنده ای که در کوفه و شام علیه امویان ایراد نمودند، بر حکومت فاسد امویان تاختند و به شهادت مظلومانه شهدای کربلا

اشاره کردند (همان: ۳۲۹). این خطبه‌ها و سخنان حضرت زینب (س) با صبغه روشنگری ای که داشت اساس و بنیان حکومت امویان را به لرزه انداخت. این خطبه‌ها از جمله منابع تاریخ نگاران عاشورا در دو قرن نخستین اسلامی بوده است که مورد توجه تاریخ نگاران عاشورا در قرون بعدی نیز قرار گرفته است. ابومخنف به خطبه‌های حضرت زینب (س) از کربلا تا شام اشاره نموده است:

هنگامی که زینب دختر فاطمه از کنار قتلگاه برادرش می‌گذشت، درحالی که می‌گفت: یا محمداه یا محمداه! ملائکه آسمان بر تو درود می‌فرستند. این همان حسین است که زیر آسمان (بی سایه بان) قرار گرفته، به خاک و خون آغشته، و اعضایش قطعه قطعه شده است (ابومخنف، ۱۳۸۰: ۱۹۳).

۳-۴. بهره‌گیری تاریخ نگاران عاشورا از رجزهای اصحاب امام حسین (ع)

رجز جملاتی با درون مایه نثر و شعر بوده که جنگ آوران در میدان‌های نبرد می‌خواندند و معمولاً به دو صورت تک‌گویی و گفت‌وگوهای میان جنگ آوران صورت می‌گرفته است. رجزخوانی برای بیان افتخارات، تحقیر دشمن و تأکید و اهمیت اصل و نسب به کار برده می‌شده است. در واقع رجز به عنوان یک رسانه سنتی در نبرد تأثیرگذار بوده است (الویری، ۱۳۹۵: ۱۶۸). سنت رجزخوانی در نبردهای اولیه تاریخ اسلام به دلیل بُعد احساسی و تشویق لشکر به جنگ از اهمیت زیادی برخوردار بوده است.

رجزهایی که در واقعه عاشورا توسط امام حسین (ع) و یاران ایشان ایراد شد بسیار مشهور هستند. برای نمونه رجز «زهیر بن قین» در روز عاشورا یکی از رجزهای معروف است که مورد توجه تاریخ نگاران در دو قرن نخستین اسلامی واقع شده است (ابومخنف، ۱۳۸۰: ۱۷۱).

زهیر بن قین سوار بر اسب خویش بیرون آمد و فریاد کرد ای مردم کوفه شما را از عذاب خدا بیم می‌دهم. بیم باد شما را، ای بندگان خدا، فرزندان فاطمه (س) به دوستی و یاری سزاوارترند از فرزندان سمیه. اگر هم اینان را یاری نمی‌کنید، با ایشان نجنگید. ای مردم، امروز بر روی زمین پسر و دختر پیغمبری جز امام حسین (ع) نمانده و هیچکس بر کشتن او گرچه به یک کلمه باشد یاری ندهد؛

مگر آنکه خدا دنیا را براو تلخ سازد و به دشوارترین شکنجه‌های آخرت عذابش کند (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۱۸۱/۲).

حربین یزید ریاحی نیز در واقعه کربلا رجزی تاثیرگذار ایراد نمود که ابومخنف (از معروف‌ترین تاریخ نگاران عاشورا) در دو قرن نخستین به آن اشاره نموده است (ابومخنف، ۱۳۸۰: ۱۷۱-۱۷۲).

۳-۵. بهره‌گیری تاریخ نگاران عاشورا از گزارش‌های افراد دشمن

واقعه عاشورا و شهادت امام حسین (ع) و یاران او به قدری مظلومانه و غم‌انگیز بود که حتی برخی افراد دشمن را نیز تحت تأثیر قرار داد. از سپاهیان دشمن اشخاصی چون حمید بن مسلم و شبت ربیع با انگیزه‌های: تنبیه، عذاب وجدان، تفاخر و کسب جاه و مال، برخی از وقایع روز عاشورا را نقل کردند و تاریخ نگاران عاشورا نیز به نگارش آن روایت‌ها پرداختند (صاحبی، ۱۳۹۰: ۱۲۳). ابن ابی‌الحدید از زبان یکی دشمنان امام حسین (ع) روحیه شهادت طلبی و ایثار یاران امام (ع) را این‌گونه توصیف می‌کند:

گروهی بر ما قیام کردند که دست‌هایشان بر قبضه‌های شمشیرشان بود؛ همچون شیران شوزه از چپ و راست سواران شجاع را از پا در می‌آوردند و خویشتن را به کام مرگ افکنده بودند. نه امان می‌پذیرفتند و نه رغبتی به مال داشتند و هیچ چیز نمی‌توانست میان آنان وارد شدن در دام مرگ یا چیرگی بر ملک مانع شود و اگر اندکی دست بر می‌داشتیم با تمام جان لشکر را نابود می‌کردند (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۷: ۶۳/۳).

همچنین قره بن قیس تمیمی حنظلی از سپاهیان دشمن به گزارش برخی از وقایع عاشورا پرداخته است. تاریخ نگاران عاشورا در دو قرن نخستین به گزارش‌های او درباره واقعه عاشورا توجه نموده‌اند (ابومخنف، ۱۳۸۰: ۱۹۲).

۳-۶. بهره‌گیری تاریخ نگاران عاشورا از گزارش بازماندگان و اسیرشدگان لشکر امام حسین (ع)

یکی دیگر از منابع تاریخ نگاران عاشورا نقل‌های اسیران و بازماندگان واقعه عاشورا

است. منابع دربارهٔ بازماندگان لشکر امام حسین (ع) آمارهای گوناگونی ارائه می‌دهند (رنجبر، ۱۳۸۴: ۷۴). از معروف‌ترین اسیران واقعهٔ کربلا امام سجاد (ع) هستند. تاریخ نگاران عاشورا به اسارت امام و همچنین گزارش واقعهٔ عاشورا برپایهٔ سخنان امام سجاد پرداخته‌اند (ابومخنف، ۱۳۸۰: ۱۹۶). عقبهٔ بن سمعان از اسیرشدگان و اصحاب لشکر امام حسین (ع) بود. وی به این دلیل که از غلامان به شمار می‌آمد آزاد شد. ابی مخنف از نخستین تاریخ‌نگاران عاشورا، از روایت‌های عقبهٔ بن سمعان استفاده نموده است (همان: ۳۱). عقبهٔ بن سمعان در قرون بعد نیز مورد توجه دیگر تاریخ‌نگاران عاشورا قرار داشته است (نیشابوری، ۱۳۶۶: ۲۹۷؛ حلی، ۱۴۰۶: ۳۹).

همچنین از دیگر اسیران واقعهٔ عاشورا دو تن از فرزندان امام حسن (ع) بودند. یکی از این دو تن معروف به حسن مثنی و داماد امام حسین (ع) بود. وی در روز عاشورا چنان با دشمن مبارزه کرد که پیکرش زخم‌های کاری برداشت و دشمن گمان کرد به شهادت رسیده است. اما او زنده ماند و اسیر شد (صاحبی، ۱۳۹۰: ۱۲۰). از دیگر افرادی که در واقعهٔ کربلا حضور داشت و به شهادت نرسید، ضحاک بن عبدالله بود که تا آخرین لحظه مبارزه کرد اما در پایان با شرایطی که فراهم آمد از چنگ دشمن گریخت. او پس از واقعهٔ عاشورا از روایت‌گران مهم عاشورا محسوب می‌شود که ابومخنف از او روایات بسیاری را نقل کرده است (همان: ۱۲۲). راویان او در مقتل الحسین به دو دسته تقسیم می‌شوند: راویان حاضر در واقعهٔ کربلا که شاهدان آن حادثه بودند و همچنین اعضای خانوادهٔ امام حسین (ع) که ناظر حادثه بودند. طبری از زبان ابی مخنف وقایع عاشورا را نقل کرده و به او استناد کرده است (طبری، ۱۳۶۲: ۳۰۸/۷). تاریخ‌نگاران عاشورا در دو قرن نخستین اسلامی از گزارش‌های زنان اسیر شده از لشکر امام حسین (ع) چون حضرت زینب (س) و فاطمه بنت الحسین نیز در آثار خود استفاده نموده‌اند که نشان از توجه اسیران به نقل واقعهٔ عاشورا دارد (حلی، ۱۴۰۶: ۹۹).

بنا بر این هریک از اسیران کربلا چنانچه موقعیتی مهیا می‌شد به افشاگری می‌پرداختند و اخبار و اتفاقات خونبار را نقل می‌کردند و مظلومیت امام حسین (ع) و شهیدان کربلا را به تصویر می‌کشیدند (حیدری‌آقایی، ۱۳۹۲: ۴۲).

۴. معروف‌ترین تاریخ نگاران عاشورا در دو قرن نخستین اسلامی

توجه و تأکید قرآن به تاریخ و قصص تاریخی و عبرت آموزی باعث شد نویسندگان مسلمانان به ضبط و تدوین تاریخ بپردازند. شیعیان نیز با رویکرد اعتقادی خود تاریخ‌نگاری را آغاز کردند (یاوری، ۱۳۸۶: ۸). پس از ظهور اسلام مسلمانان لزوم کتابت را دریافتند. شیعیان هم به موازات اهل سنت به نوشتن آثار پرداختند و اصحاب بزرگی چون سلمان فارسی، ابوذر غفاری و ابورافع قبطنی نخستین تلاش‌ها را در زمینه تألیف کتاب نمودند (محرمی، ۱۳۸۶: ۲۲۷).

برخی محققان تعداد کتاب‌هایی را که شیعیان تا زمان امام حسن عسکری (ع) نوشته‌اند بالغ بر ۶۶۰۰ کتاب می‌دانند (همان: ۲۲۸). اولین مورخان شیعی از اصحاب امامان معصوم (علیهم‌السلام) به شمار می‌آمدند و از دلایل مهم گرایش شیعیان به تاریخ‌نگاری و نوشتن تاریخ اعتقادی خود، توجه امامان (ع) شیعه به این امر بوده است.

امام علی (ع) در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه خطاب به امام حسن (ع)، بر لزوم توجه به دانش تاریخ تأکید دارند (نهج‌البلاغه، خطبه ۳۱). عبیدالله بن ابی‌رافع کاتب امیر مؤمنان علی (ع) همراه ایشان در جنگ‌های جمل، صفین و نهروان حضور داشت و آنچه را که در این نبردها رخ می‌داده است ثبت نمود (زین‌العابدینی، ۱۳۸۸: ۱۲۶).

مورخان شیعه، تاریخ‌نگاری را با رویکرد خاص و توجه به موضوعات گوناگون سیره نبوی، جنگ‌های پیامبر (ص)، وقایع عصر ائمه (علیهم‌السلام) و تاریخ‌نگاری عاشورا آغاز نمودند. تاریخ‌نگاری عاشورا و زنده نگهداشتن یاد و نام شهدای کربلا پس از آن واقعه، همواره مورد توجه تاریخ‌نگاران و نویسندگان شیعه قرار گرفته است. در دو قرن نخستین اسلامی، به دلیل نزدیکی به زمان حادثه، آثار تاریخ‌نگاران عاشورا - که برخی از آنان از شاگردان ائمه (علیهم‌السلام) به شمار می‌روند - دارای اهمیت است. تاریخ‌نگاران شیعی در این دو قرن نخستین عاشورا پژوهان تاریخ اسلام به شمار می‌آمدند و تلاش‌های آن‌ها باعث رونق و اهمیت تاریخ‌نگاری عاشورا در سده‌های بعد شد. در ذیل به معروف‌ترین تاریخ‌نگاران عاشورا در دو قرن نخستین اسلامی پرداخته می‌شود:

۴-۱. اصبع بن نباته

اصبع بن نباته المجاشعی التمیمی الحنظلی از یاران خاص امام علی (ع) بود که روایت هایی از امام علی (ع) نقل کرده است. برخی نیز او را از اصحاب امام حسن (ع) دانسته اند (خویی، ۱۴۱۰: ۳/۲۲۳). وی نخستین نگار عاشورا است و کتاب او نخستین اثر در زمینه تاریخ نگاری عاشورا به شمار می آید. نجاشی (۱۴۰۷) در کتاب رجال خود درباره او چنین می آورد: «کان من خاصة امیر المؤمنین (ع) و عمر بعده؛ و از اصحاب خاص امام علی (ع) بوده و بعد از او نیز در قید حیات بوده است (۸).»
 شیخ طوسی (بی تا) نیز درباره وی این گونه گزارش می دهد:

روی عهد مالک بن الاشر (الذی عهده الیه امیر المؤمنین (ع) لما ولاه مصر و روی وصیة امیر المؤمنین (ع) الی ابنه محمد بن الحنفیة؛
 اصبع بن نباته روایت می کند عهدنامه مالک اشتر (کسی که امام علی (ع) او را والی مصر کرد) و همچنین وصیت امیر المؤمنین امام علی (ع) به پسرش محمد بن حنفیه نیز روایت شده (۸۸).

اصبع بن نباته از نخستین افرادی است که کتابی به نام *مقتل ابی عبد الله الحسین (ع)* نوشته است. ابوالفرج اصفهانی در *مقتل الطالبین* که درباره واقعه کربلا نگاشته شده است؛ از فرزند او به نام قاسم بن اصبع بن نباته روایت می کند (اصفهانی، ۱۳۸۷: ۱۴۲). با وجود این متأسفانه در منابع تاریخی زمان دقیقی برای تولد وفات اصبع بن نباته ذکر نشده است.

۴-۲. جابر بن یزید ابو عبد الله الجعفی

جابر بن یزید که شیخ طوسی (۱۳۸۱) او را از قبیله ازد می داند (۱۲۹) فقیه، مفسر و مورخ شیعه و از اصحاب امام باقر (ع) و امام صادق (ع) بوده است. وی که تفسیر را از امام باقر (ع) آموخت (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۲۹؛ تفرشی، ۱۴۱۸: ۱/۳۲۵) مورد تأیید بزرگان شیعه بوده است. نجاشی درباره او در رجال خود چنین می آورد: «لقی أبا جعفر و أبا عبد الله (عليهما السلام) و مات فی أيامه سنة ثمان و عشرين و مائة؛ ابا جعفر و ابا عبد الله (ع) را ملاقات نمود و در زمان ابا عبد الله در سال ۱۲۸ ه. ق درگذشت (همان).

جابر بن جعفری آنچه‌ان در نزد ائمه (ع) محبوب بوده است که امام صادق (ع) در چند حدیث بر او رحمت فرستادند و فرمودند: جابر در نقل سخنان و احادیث صادق و موثق بوده است (حلی، ۱۳۴۲: ۸۰).

او دارای چند مقتل به نام‌های کتاب الجمل، کتاب صفین، نهروان، مقتل امیرالمؤمنین (ع) و مقتل الحسین (ع) بوده است (نجاشی، ۱۴۰۷: ۱۲۹). شعبه (از مورخان و علمای اهل سنت) وی را موثق دانسته و از او روایت‌هایی نقل کرده است (امین، ۱۳۴۵: ۱۳۶). نصر بن مزاحم و ابن ابی الحدید نیز از آثار او روایاتی آورده‌اند (ناجی، ۱۳۸۹: ۸۳). فؤاد سرگین در کتاب التراث العربی وی را از مورخان و مفسران شیعه دانسته است و وفات جابر را بین سالهای ۱۲۹-۱۲۸ آورده است (سرگین، ۱۴۱۲: ۱۲۶).

۳-۴. لوط بن سعید بن مخنف بن سلیم ازدی

ابی مخنف از اصحاب امام علی (ع) بود که روایاتی نیز از پیامبر (ص) نقل کرده است (ابن ندیم، ۱۳۴۳: ۵۷). وی از مورخان و تاریخ‌نگاران عاشورا در عصر اموی بوده که ارادت خاصی نسبت به علی (ع) و فرزندان او داشته است. برخی نیز او را از اصحاب امام صادق (ع) دانسته‌اند (تفضلی، ۱۳۷۲: ۴۴۱؛ نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۲۰).

شیخ طوسی (بی‌تا) نیز در کتاب الفهرست پدر او، یحیی، را از یاران امام حسن (ع) و امام حسین (ع) می‌داند (۳۸۱). به دلیل علاقه مندی ابی مخنف به ثبت اخبار ائمه (ع) او را در زمره شیعیان محبتی قرار داده‌اند اما برخی از رجال نویسان شیعه درباره شیعه بودن وی سکوت اختیار کرده‌اند (یاوری، ۱۳۸۶: ۱۵). مخنف بن سلیم جد ابو مخنف از اصحاب پیامبر (ص) و راویان حدیث آن حضرت بوده است. وی با آغاز خلافت امام علی (ع) به ایشان پیوست و در نبرد جمل حضور داشت. وفاداری مخنف موجب شد امام علی (ع) او را به عنوان کارگزار خود برهمدان و اصفهان تعیین کند (زرگری نژاد، ۱۳۸۳: ۸). وی بنا به دلایلی در واقعه کربلا حضور نداشت و در ماجرای توأیین به شهادت رسید (همان: ۱۰). به جزابن عدی مورخ اهل سنت که لوط بن سعید را شیعی افراطی خوانده است (جعفریان، ۱۳۸۶: ۱۷)؛ دیگر علمای اهل سنت، که پیروان حقیقی خاندان رسالت را به عنوان رافضی مهرمی زدند، برابری مخنف چنین تهمتی نزده‌اند

(یوسفی غروی، ۱۳۸۷: ۳۴).

ابی مخنف نویسنده پرکاری بود و ۲۹ کتاب دارد که مهم ترین آن‌ها عبارت‌اند از: *مقتل محمد بن ابی بکر، مقتل الاشتهر، مقتل محمد بن حذیفه، مقتل حجر بن عدی، مقتل علی (ع) و مقتل الحسین (ع)* (نجاشی، ۱۴۰۷: ۳۲۰). درباره توان مندی وی باید متذکر شد که ابی مخنف چون متولد و متوفی کوفه بوده است، در امر عراق و فتوحات هم تبحر داشته است (ابن ندیم، ۱۳۴۳: ۱۵۷). راویان ابی مخنف در *مقتل الحسین* شامل راویان حاضر در واقعه کربلا و همچنین اعضای خانواده امام حسین (ع) که ناظر واقعه بودند می‌شوند. مهم ترین ویژگی *مقتل الحسین* ابی مخنف استفاده از روایات متعدد و گوناگون است که وی در باب یک حادثه به کار برده است. در واقع وی راوی ای هست که به دور از عصبیت‌های قومی و فرقه‌ای به نقل واقعه عاشورا پرداخته است (زرگری نژاد، ۱۳۸۳: ۱۸).

۴-۴. ابو عبدالله جعفر بن عفان طایی (۱۵۰ ه.ق)

ابو عبدالله طائی شاعر و مرثیه‌سرای شیعی و کوفی و معاصر با امام صادق (ع) بوده است. او در حضور امام صادق (ع) مرثیه‌ای در باب امام حسین (ع) خوانده است و امام صادق (ع) در حال گریستن فرمودند: ای جعفر اینک خدا بهشت را بر تو واجب ساخت (مجلسی، ۱۳۷۳: ۵۲۳؛ گرمارودی، ۱۳۸۶: ۷۳). وی از جمله تاریخ‌نگاران عاشورا در قرن دوم بوده است که واقعه عاشورا را به نظم و نثر ایراد می‌کرده است (کشی، ۱۳۴۸: ۲۸۹). او همچنین کتابی به نام المراثی داشته که به احتمال زیاد صد برگ داشته است (یاوری، ۱۳۸۶: ۱۴).

نتیجه

واقعه کربلا در سال ۶۱ هجری قمری، که منجر به شهادت ایشان و اسارت اهل بیت (ع) شد، اگرچه برای شیعیان بسیار اندوه‌بار بود اما خود نقطه عطفی در تاریخ تشیع به شمار می‌آید و در تکوین تشیع بیشترین سهم را ایفا کرده است و تأثیر فراوانی بر جوامع شیعه در قرون بعد گذاشت که این تأثیرات تا به امروز نیز استمرار دارد. واقعه کربلا

فرهنگ جدیدی پدید آورد و دین اسلام را احیا نمود تا بازگشتی به هویت دینی صورت گیرد. عاشورا در تمام حوزه‌های اخلاقی، فرهنگی و سیاسی الگوی شیعیان قرارگرفت و در همان روزهای بعد از عاشورا آثار عملی آن ظاهر شد و بنیان‌های حکومت اموی را به لرزه انداخت و در نهایت طومار حکومت بنی‌امیه را در هم پیچید.

شیوه تاریخ‌نویسی مقتل‌نگاری (تاریخ‌نگاری عاشورا) شیعیان برای نشان دادن ظلم و ستمی که بر خاندان پیامبر(ص) شده بود با تأکید و تشویق ائمه (علیهم‌السلام) و نیاز اجتماعی جامعه شیعه از قرن دوم هجری قمری آغاز شد. نوشتن این کتاب‌ها توسط مورخان و عالمان شیعه ادامه یافت و مقتل‌ها به دیگر نواحی شیعه‌نشین راه یافتند و در دورانی که محدودیت شدیدی بر شیعیان اعمال می‌شد، باعث زنده نگه‌داشتن هویت تشیع شدند. در قرن دوم هجری قمری تاریخ‌نگاری عاشورا براساس شواهد و مدارک معتبری نگاشته شدند. منبع تاریخ‌نگاران عاشورا در تألیف مقتل‌ها: ۱- احادیث پیامبر اکرم(ص) درباره شهادت امام حسین(ع)؛ این احادیث در بسیاری از آثار تاریخ‌نگاران عاشورا در قرون اول و دوم اسلامی موجود است؛ ۲- نامه‌ها، و خطبه‌های امام حسین(ع)؛ مجموعه نامه‌های رد و بدل شده بین امام حسین(ع) و مردم کوفه بیان‌گر اوضاع سیاسی دوره امویان است که تاریخ‌نگاران عاشورا از آن‌ها در گزارش وقایع عاشورا سود برده‌اند و با آوردن متن نامه‌ها کمک فراوانی به شناخت این واقعه کرده‌اند؛ ۳- سخنان و رجزهای عاشورایی اصحاب و یاران امام حسین(ع)؛ تاریخ‌نگاران عاشورا با آوردن این رجزها روحیه شهادت‌طلبی و ایثار اصحاب امام حسین(ع) را به تصویر کشیدند؛ ۴- سخنان و خطبه‌های امام زین‌العابدین(ع) و حضرت زینب(س)؛ از جمله منابع مهم و تاثیرگذار گزارش‌گران عاشورا خطبه‌های سیاسی امام سجاد(ع) و همچنین حضرت زینب(س) است که این خطبه‌ها در آثار تاریخ‌نگاران عاشورا در دو قرن اول اسلامی مشهود است؛ ۵- مطالب منقول از همراهان و اهل بیت امام که شهید نشدند هم از دیگر منابع تاریخ‌نگاران عاشورا است که به‌عنوان نظاره‌گران حادثه برای گزارش‌گران عاشورا دارای اهمیت بوده است؛ ۶- افراد سپاه دشمن: برخی افراد سپاه دشمن بعد از واقعه کربلا از روی پشیمانی و برخی نیز برای تفاخر و همچنین تعصب به نقل واقعه کربلا پرداختند از منابع

تاریخ نگاران عاشورا در دو قرن اول اسلامی بودند. از معروف ترین مقتل نگاران این دوره اصبعین نباته، جابر بن یزید الجعفی، لوط بن سعید معروف به ابی مخنف و جعفر بن عfan طایی بودند که آثار گران قدر آنان سرمشق تاریخ نگاران عاشورا در قرون بعدی قرار گرفت.

منابع

- نهج البلاغه
- ابن ابی الحدید، عزالدین ابو حامد عبدالحمید. (۱۳۷۸ق). شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دار احیاء الکتب العربیة؛
- ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۳۸۶). لُتْهُوف. ترجمه محمد طاهر دزفولی، قم: انتشارات مؤمنین؛
- ابن قولویه. جعفر بن محمد. (۱۳۷۷). کامل الزیارات. ترجمه محمد جواد ذهنی تهرانی، تهران: انتشارات پیام حق؛
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق. (۱۳۴۳). الفهرست. ترجمه رضا تجدد، بی جا: انتشارات کتابخانه ابن سینا؛
- ابن نما حلی، جعفر بن محمد. (۱۴۰۶). مثیر الاحزان، قم: ناشر مدرسه امام مهدی (عج)؛
- ابومخنف کوفی، لوط بن یحیی. (۱۳۸۰). وقعة الطف، ترجمه جواد سلیمانی، تصحیح محمد هادی یوسفی غروی، قم: موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)؛
- اخوان رستمی، بتول. (۱۳۸۹). تاریخ نگاری عاشورا و گستره آن در تاریخ حدیث شیعه. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی؛
- اصفهانی، ابوالفرج. (۱۳۸۷). مقتل الطالبین، ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی؛
- امین، سید محسن. (۱۳۴۵). دایرة المعارف شیعه (ترجمه اعیان الشیعه)، ترجمه کمال موسوی، قم: اسلامیة؛
- موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی. (۱۳۷۵). مجموعه مقالات گنگره بین المللی امام خمینی (ره) و فرهنگ عاشورا، تهران: انتشارات موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)؛
- التفرشی، مصطفی. (۱۴۱۸). نقد الرجال، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام؛
- تفضلی، آذر. فضائل جوان، مهین. (۱۳۷۲). فرهنگ بزرگان ایران و اسلام. مشهد:

- انتشارات آستان قدس رضوی؛
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۶). *تأملی در نهضت عاشورا*، قم: چاپخانه اعتماد؛
  - حلی، علی بن داود. (۱۳۴۲). *کتاب رجال*، تهران: انتشارات چاپخانه دانشگاه تهران؛
  - حیدری آقایی، محمود. (۱۳۹۲). *نقش اسیران کربلا در پیروزی نهضت عاشورا*، کیهان فرهنگی، شمارگان ۳۲۲-۳۲۴، صص. ۳۶-۴۲؛
  - خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۱۰). *معجم الرجال الحدیث*، قم: مرکز نشر آثار شیعه؛
  - داداش نژاد، منصور. (۱۳۸۶). «تاریخ نگاری شیعیان در سده های نخستین»، نامه تاریخ پژوهان، سال سوم، شماره دهم، صص. ۴۵-۸۸؛
  - رنجبر، محسن. (۱۳۸۴). «عاشورا در آینه آمار و ارقام»، فصلنامه تاریخ درآینه پژوهش، شماره ۱۰، صص. ۵۱-۸۴؛
  - زرگری نژاد، غلامحسین. (۱۳۸۳). *نهضت امام حسین و قیام کربلا*، تهران: انتشارات سمت؛
  - زین العابدینی، رمضان. (۱۳۸۸). *تاریخ نگاران و مکتب های تاریخ نگاری در اسلام*. تهران: انتشارات چاپخش؛
  - سزگین، فواد. (۱۴۱۲). *تاریخ التراث العربی*، قم: انتشارات مطبوعه بهمن؛
  - شهرستانی، صالح. (۱۳۸۲). *اشکواره کربلا بررسی تاریخ عزاداری و گریه بر امام حسین (ع) از زمان آدم تا زمان ما*، قم: انتشارات قیام؛
  - صاحبی، محمدجواد. (۱۳۹۰). *احیای ارزش ها در نهضت عاشورا*. قم: انتشارات بوستان کتاب؛
  - ضیایی، سید عبدالحمید. (۱۳۸۷). *جامعه شناسی تحریقات عاشورا*، تهران: انتشارات هزاره ققنوس؛
  - طبری، محمدبن جریر. (۱۳۶۲). *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل والملوک*. ترجمه ابولقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر؛
  - طوسی، محمدبن حسن. (۱۳۸۱). *رجال*، نجف: انتشارات الحیدریه؛
  - طوسی، محمدبن حسن. (بی تا). *الفهرست*، نجف: انتشارات المكتبة المرتضویة؛

- فتال نیشابوری، محمد بن احمد. (۱۳۶۶). *روضۃ الواعظین*، ترجمه مهدوی دامغانی، تهران: نشرنی؛
- فردوسی، وحید. الویری، محسن. (۱۳۹۵). «تحلیل کارکرد ارتباطی رجزهای یاران امام حسین (ع) در قیام عاشورا»، *فصلنامه مطالعات فرهنگ ارتباطات*، شماره ۶۷، صص. ۱۶۷-۱۹۰؛
- کوفی، محمد بن علی بن اعثم. (۱۳۷۲). *الفتوح*، ترجمه احمد مستوفی هروی، غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی؛
- گرمارودی، سید محمد صادق و دیگران. (۱۳۸۶). *فرهنگ عاشورا*. تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛
- مجلسی، محمد باقر. (۱۳۷۳). *تاریخ چهارده معصوم*، بی جا، انتشارات سرور؛
- محرمی، غلامحسین. (۱۳۸۶). *تاریخ تشیع از پیدایش تا پایان غیبت صغری*. قم: انتشارات مرکز نشر هاجر؛
- ناجی، محمدرضا و دیگران. (۱۳۸۹). *تاریخ و تاریخ نگاری*. تهران، انتشارات کتاب مرجع؛
- نجاشی، ابوالعباس. (۱۴۰۷). *رجال نجاشی*، قم: موسسه النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسین؛
- یاور، جواد. (۱۳۸۶). «تاریخ نگاری عاشورا شیعیان از آغاز تا پایان قرن پنجم هجری»، *تاریخ اسلام*، سال هشتم، زمستان ۸۶، شماره ۳۲؛
- یعقوبی، احمد بن اسحاق. (۱۳۸۲). *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی؛
- یوسفی غروی، هادی. (۱۳۷۸). *اولین تاریخ کربلا ترجمه مقتل الحسین*. ترجمه علی کرمی، قم: دارالکتاب.